

SOFİSTLERE ÖZEL BİR REFERANSLA BİLGİNİN KAYNAĞI VE İMKÂNİ ÜZERİNE YAPILAN TARTIŞMALAR

Ali TAŞKIN*

Anahtar Kelimeler: Bilgi Kuramı, Görecelik, Sofistler, Akılcılık, Görgüçülük

ÖZET

Felsefenin en önemli üç konusundan birisi olan bilgi kuramı ile ilgili sistemli tartışmalar Sofistler döneminde başlamıştır. Bilgi kuramının en temel sorunu bilginin kaynağı ve imkânı sorunudur. Duyumculuğu esas alanlar bilginin kaynağı konusunda, insanın doğuştan bilgi sahibi olmadığını ileri sürerler. Duyu algılarının değişken olması nedeniyle de, kesin bilginin olanaklı olmadığını ileri sürerler. Ancak akılcı olarak nitelendirilen doğuştancı filozoflar, deneye dayalı bilgileri kabul etmekle birlikte, insanın doğuştan da bazı önsel bilgilere sahip olduklarını ileri sürerler. Bu felsefî anlayışta olanlara göre ise, kesin bilgi olanaklıdır.

SUMMARY

Epistemological discussions are traced back to the period of Sophistes in the history of philosophy. Fundamental problems of epistemology are mainly the source of knowledge and its possibility. Sensualists claimed that the knowledge is not innate. And they claimed certain knowledge is impossible. Because, they claim that humanbeing senses are relative. On the other hand, Rationalists and Dogmatists accept that certain knowledge is possible for humanbeing. In addition they accept that senses are one of the knowledge sources. Further, they accept that the knowledge is innate.

Giriş

Felsefe Tarihi, evrenin en önemli varlığı olan insanın mantıksal düşüncesi çerçevesinde kendince, varoluşsal, zihinsel ve deneysel ilgilerini çözüme girişimlerini, bireysel dehaların başarılarını ve ortaya koydukları sistemlerini tarihsel sürece göre anlatan bir disiplindir. Klasik anlayışa göre bilmenin bir parçası olan "düşünme" fiili ile diğer hayvanlardan ayrılan insanoğlu, var oldu olalı bu etkinlikte bulunmakta, düşünmeye konu olan her şey onun ilgi alanına girmektedir.¹ Bu açıdan bakılınca

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Hegel, insan ve hayvan arasındaki "düşünme" öncelikli ilk ayırımdan hareket eder ve düşünme ürünü her şeyin felsefenin konusu içerisine gireceğini belirtir. Felsefeyi duyumlarla sınırlamanın eksikliğine dikkat çekerek, bu bağlamda görgüçülüğe de bir eleştiri getirir, geniş bilgi için bkz. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Felsefî Bilgiler Ansiklopedisi I (Mantık Bilimi)*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul 1991, s. 3-5; Felsefenin insanla

felsefe insanın kendisiyle yaşattır.² Ancak, felsefe, yalnızca insanın düşünme yetisini kullanma etkinliği olarak düşünülürse eksik bir çerçeve çizilmiş olur. Felsefenin konusu, düşünme fiili ile birlikte varlık, bilgi ve değer kavramlarıyla ifadesini bulan ve var olmaya, bilmeye, yapıp etmeye konu olan üç temel üzerine kurulmuştur.

Biz bu makalede, kökleri çok eskilere dayandırılabilirse de, özellikle Sofistler döneminde tartışma konusu olan, daha sonra sistemli bir felsefî disiplin durumuna gelen bilgi felsefesinin klasik sorunlarından, bilginin kaynağı ve imkânı ile ilgili tartışmaları ele alacağız. Bu tartışmaları, öncelikle, Sofistlerle, klasik sistem filozofları Sokrates (469-399), Platon (427-347) ve Aristoteles (384-322) arasında geçenlerle sınırlandırmaya çalışacağız. Ayrıca, İlk Çağ bilgi tartışmalarının özelliklerini taşıyan, büyük ölçüde söz konusu zamanı hareket noktası kabul eden, İngiliz görgücülerini John Locke (1632-1704), George Berkeley (1685-1753) ve David Hume (1711-1776) ile, Kıta Rasyonalizminin öncüsü sayılan, René Descartes (1596-1650), Baruch Spinoza (1632-1677) ve G. Wilhelm Leibniz (1646-1716) gibi filozofların aralarında geçen tartışmalara bu dönemin kaynaklık ettiğini göstermeye çalışacağız. Felsefe Tarihinin en önemli tartışmalarına sahne olan, "Kıta Ussalcılığı" ile, "İngiliz Görgücülüğü" arasında geçen epistemolojik tartışmaları ayrı bir araştırma konusu olarak ele alacağımızı belirtmek istiyoruz. Böylece, modern epistemolojinin tarihsel kökleri ile, on yedinci yüzyıldan sonra meydana gelebilecek bilgi sorunlarını nasıl yönlendirdiğini saptamaya çalışacağız.³ Yine bu çalışma ile, ele aldığımız bilgi sorunu çerçevesinde değerlendirilen, rasyonalizm-ampirizm, dogmatizm-skeptisizm, bir ölçüde kriticizm gibi felsefî bakış açılarının tarihsel kökenine de inmiş olacağız.

I. Felsefî Bilgi Nedir?

Bilginin ne olduğu sorusu hiçbir bilim dalı tarafından sorulmazken, felsefenin esaslı sorularından birisini oluşturur. Çünkü, diğer bilim dallarında bilginin niteliği ve kaynağı konusunda çaba göstermek gerekli görülmez.⁴ Bilginin ne olduğu ve nasıllığı felsefenin konusu olarak kabul edilir.⁵ Her ne kadar felsefede herhangi bir konuda, bir tanım üzerinde uzlaşma sağlamak, "bu şudur" şeklinde kesin bir yargıya varmak güç ise de, örnek olması bakımından üç farklı tanımın şimdilik yeterli olacağını düşünüyoruz.

Bilen özne ile bilmeye konu olan nesne açısından bilgiyi: *Özne ile nesne arasında kurulan ilişkinin ürünü olan şey*, diye tanımlamak mümkündür.⁶ Daha çok bilginin zihinsel yönüne dikkat çekilen bir tanımla: "*Bilgi kavramlar arasında kurulan bağlardan ibarettir*," denilmiştir.⁷ Çağdaş felsefede, özellikle şüpheciliğin etkin olduğu bir dönemde, analitik bir anlayışla: "*Bilgi, gerekçelendirilmiş doğru inançtır*" şeklinde bir tanım yapılmıştır.⁸

birlikte var olduğu hakkında bkz. Ernst Von Aster, *Felsefe Tarihi Dersleri*, çev. Macit Gökberk, İstanbul 1943, s. 6.

² Emile Faquet, *Yeni Felsefe Tarihi*, çev. Ahmet Hidayet, İstanbul 1927, s. 3.

³ Bilgi felsefesinin önemli isimlerinden birisi kabul edilen I. Kant'ın konuya ilişkin görüşlerini ortaya koymaya çalıştığımız bir makale bu derginin VI/I sayısında yayımlanmıştır. Bkz. CÜİFD, Sivas, 2002, S. VI/I, s. 279-294.

⁴ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, İstanbul 1992, s. 17.

⁵ Bilgi kavramı ile ilgili klasik sorular için bkz. A. D. Woozley, *Theory of Knowledge*, London 1976, s. 10; Mengüşoğlu, a.g.e., s. 47-97.

⁶ Mengüşoğlu, a.g.e., s. 48.

⁷ Prof. Dr. Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, İstanbul 1995, s. 27.

⁸ John L. Pollock, *Contemporary Theories of Knowledge*, USA 1986, s. 7; Alan Musgrave, *Sağduyu, Bilim ve Kuşkuculuk*, çev. Pelin Uzay, İstanbul 1997, s. 15. Arda Denkeli, *Düşünceler ve Gerekçeler II*, İstanbul 1987, s. 146.

II. Sofistler, Bilgi Problemi, Görecilik

Sofistler dönemi ve bilgi probleminin ortaya çıkmasına geçmeden önce, bu dönemi hazırlayan, Herakleitos (540-480) ve Parmenides (540-?)'in duyulara ilişkin şüpheci yaklaşımlarına dikkat çekilmesi gerekir.⁹ Özellikle Herakleitos'un, "bütün duyusal şeylerin bir akış içerisinde olmaları nedeniyle bilimin konusu olamayacakları"¹⁰ yargısı tartışmaların temelinde yer almaktadır. Bu iki filozoftan önce ağırlıkta olan, evrenin ve insanın doğasını oluşturan *ilk neden* konulu kozmolojik karakterli felsefe,¹¹ yerini, Herakleitos ve Parmenides'in, duyu algılarının geçerliliği konusundaki şüpheci yaklaşımlarıyla, insan ağırlıklı bir felsefeye bırakmaya hazırlanıyordu.¹² Bu uğraşları, sofizme zemin hazırlayan şu ifadelerle özetlemek mümkündür: "Eğer varlık sabit ve hareketin algılanışı bir yanılsama, öte yandan her şey sürekli bir değişim içerisinde, üstelik hiçbir gerçek değişmezlik ve kararlılık ilkesi yoksa, duyu algılarımız güvenilmezdir; dolayısıyla, evrenbilimin temellerine ilişkin tartışmaların sonu gelmemektedir."¹³

Bilgi problemi denilince ilk akla gelen felsefi akım Sofistlerdir.¹⁴ Sofokles (496-405)'e izafe edilen, "dünyada mucizeler çoktur, insandan daha büyük mucize yoktur,"¹⁵ sözünün pratiğini, Sofistlerin felsefelerinde görmek mümkündür. Felsefe tarihinde bir dönüm noktası kabul edilen Sofistler ve temel görüşleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, bilginin kaynağı sorununa, sistematik dönem filozoflarının bakış açıları, ve ikisi arasındaki tartışmalar ile ilk çağdaki rasyonalizm-empirizm tartışmasının köklerini tespit etmeye çalışacağız.

Sofist kelimesi, Yunanca, bir sanat ya da beceriyi öğreten uzman, öğretmen, sanatçı gibi anlamlara gelen *sophistés* kelimesinden türemiştir.¹⁶ Sofist, önceleri Atina'lı Solon (M.Ö. VII. yy.), Pythagoras (580-500), Sokrates (469-399), Platon (427-

⁹ Aristoteles, Özellikle Herakleitos ve onun öğrencilerinden olan Epikharos (545-450)'un, "tüm duyusal doğanın hareket içinde olduğunu, değişen bir şey hakkında doğru bir yargıda bulunulamayacağını düşündükleri için hiç olmazsa her tarafa değişim içinde olan şeylerle ilgili olarak hiçbir doğrunun ileri sürülemeyeceğini düşünmüş" olduklarını söyleyerek onların vardıkları şüpheci sonuca dikkat çekmektedir. Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul 1996, s. 220.

¹⁰ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 108.

¹¹ Kainatın ilk ana maddesi üzerinde yapılan tartışmalar için bkz. Aristoteles, *a.g.e.*, s. 26; Hatemi Seni Sarp, *Felsefe Tarihi Sözlüğü*, İstanbul 1960, s. 7.

¹² Duyuların bizi yanıltığını, duyu algılarının bilgi kaynağı olarak alınmasıyla yanlış bilgilere varılacağını ilk savunulardan birisi Parmenides'tir. Parmenides, varlık ve bilgi anlayışında duyulara güvenilemeyeceğini belirtmiştir. Parmenides'e göre, düşüncelerimizin maddesi, somut görüşte değildir, bu madde doğrudan doğruya değinebildiğimiz bir duyu-dışı evrenden gelmektedir. Bkz. Friedrich Nietzsche, *Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe*, çev. Nusret Hızır, İstanbul 1992, s. 57; Emile Brehier, *Felsefe Tarihi*, çev. Miraç Katırcıoğlu, İstanbul 1969, C. I, s. 47; George Thomson, *Eski Yunan Toplumu Üzerine İncelemeler, İlk Filozoflar*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul 1988, s. 363. Yine Parmenides, değişimi inkar ederek, "bizim değişim dediğimiz şey bir görünüş ve vehimden ibarettir" demek suretiyle bir tür şüphe ortaya koymuştu. Bkz. Emile Faquet, *Yeni Felsefe Tarihi*, çev. Ahmet Hidayet, İstanbul 1927, s. 8; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul 1991, s. 16. Herakleitos da, duyuların kavradığı şeyler her zaman değişiyorsa, kesin ve olup bitmiş bir bilim yoktur... "Duyular bize durmayıp geçen şeyi gösterirler, ve yalnızca duyuma dayanan şey aldatıcıdır," diyerek duyularla ilgili şüpheciliğini ortaya koymuştu. Bkz. Weber, *a.g.e.*, s. 23. Değişim olup olmaması konusunda Parmenides'le, Herakleitos felsefesi arasında tam bir karşıtlık söz konusudur. Bkz. Prof. Dr. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Ankara 1967, s. 35.

¹³ Copleston, *Felsefe Tarihi (Sofistler)*, çev. Aziz yardımcı, İstanbul 1990, s. 103; krş. Richard Henry Popkin, "Skepticism", *The Encyclopedia of Philosophy*, Macmillan, USA 1972, Vol. III, s. 9.

¹⁴ D. W. Hamlyn, "Epistemology, History of", *The Encyclopedia of Philosophy*, Macmillan USA 1972, C. III, s. 9.

¹⁵ Copleston, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁶ Peter A. Angeles, *A Dictionary of Philosophy*, New York 1981, s. 264.

347) gibi hakîm, filozof kimselere isim olarak verilirken,¹⁷ daha sonra, bilgi öğretimini meslek haline getiren “hoca” karşılığı olarak, Protagoras (482-411) ve Gorgias (483-375)’in öncülüğünde başlatılan akım için kullanılmaya başlamıştır. Bilgiyi ücret karşılığında öğretmeleri, hitabet sanatını (retorik), olumlu-olumsuz her alanda kullanmaları nedeniyle iyi bir şöhret kazanmayan bu hareket için, “Sofist” sözcüğü olumsuz bir anlam da ifade etmiştir.¹⁸ Bu dönemde “Sofist”, “Sokrates’in alaycı tutumuyla, bilginlik taslayan kişi anlamını kazanmıştır.”¹⁹ Platon da, *Sofist* adlı diyalogunda, onları, balık avcıları gibi, insanları oltalarına düşüren kimseler olarak nitelemektedir.²⁰

Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi filozofları karşılarında bulmalarına rağmen, Sofistler, felsefe tarihinde önemli bir yere de sahip olmuşlardır. Onlar, felsefeyi bir elit uğraşısı olmaktan çıkararak halka indirme çabası içerisine girmişler, tabiat felsefesi öncelikli felsefeyi, insan, bilgi ve eğitim öncelikli felsefe ile değiştirmeye uğraşmışlardır.²¹

Sofistlerin, kendilerinden önceki doğa filozoflarının uzlaşmadan yoksun olmalarını öne sürerek, sorunun bu yolla çözülmesinin mümkün olmadığını belirtmeleri, onları düşüncede bir denge arayışına yönlendirmiştir.²² Öncelikle evrenin ilk ana maddesi üzerinde yapılan tartışmalara dikkat çeken Sofistler, filozoflardan birinin evrenin ilk ana maddesinin *su* olduğunu söylemesine karşın, diğerinin *hava*, başka birinin *ateş*, bir diğerinin *toprak* olduğunu söylemelerini; biri değişimin imkansız olduğunu söylerken, bir diğerinin değişimden başka gerçekliğin bulunmadığını söylemelerini, bu konudaki karmaşaya ve uyumsuzluğa örnek göstermişlerdir.²³ Filozofların bu tartışmalarının sonucu olarak, Sofistlere göre, şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Eğer değişim yoksa bilgi de olamaz, herhangi bir şeyi, bir başka şeyle doğrulayamayız; eğer her şey değişiyorsa bilgi yine olamaz, hiçbir şeyin kalıcı olmadığı bir durumda nasıl bir şeyle başka bir şeyi doğrulayabiliriz? Yine Sofistlere göre bazı felsefecilerin, nesnelere ancak duyularımız yoluyla bilinebilecekleri iddiası da geçersizdir; çünkü nesnelere elimizden kaçıp gitmektedirler.

Sofistler, yalnızca doğa filozofları arasında bulunan ihtilafları saymakla yetinmemişler, buldukları dönemin en güçlü okulları kabul edilen, Akademialılar (Platoncular), Aristotelesçiler (peripatisyenler), gibi felsefi ekollerin aralarındaki ihtilafa da dikkat çekmişlerdir.²⁴ Bu karmaşadan *doğruluk* denilen şeyin bile göreceli olduğu sonucunu çıkarmışlardır.²⁵

Görecilik, herkesin ittifakla kabul edebileceği (üniversal) bir doğru olamayacağını, bir kişinin görüşünün başka birinin görüşü kadar doğru olduğunu, doğruluğun ya da doğrunun toplumdan topluma, çağdan çağa değiştiğini savunan

¹⁷ Bkz. Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, çev. Mehmet İzzet, İstanbul 1927, s. 72.

¹⁸ Platon, hitabet sanatını insanları kandırmada kullandıkları gerekçesiyle, Protagoras ve Gorgias adına birer diyalog yazmıştır. Protagoras diyalogunda, Sofistlerin bilgi anlayışını eleştirir, bu konu ileride ele alınacaktır. Gorgias adına yazdığı diyalogda ise, hitabet sanatının kötüye kullanılmasını, özellikle gençlerin bu yolla kandırılmasını eleştirir. Bkz. Platon, *Diyaloglar I (Gorgias)*, çev. Melih Cevdet Anday, İstanbul 1989, s. 46 vd.

¹⁹ Platon, *Diyaloglar II (Sofist)*, çev. Dr. Ömer Naci Soykan, İstanbul 1986, s. 273.

²⁰ *A.g.e.*, s. 283.

²¹ Wilhelm Capelle, *Sokrates'ten Önce Felsefe II*, çev. Oğuz Özügül, İstanbul 1995, s. 79.

²² M. Rosenthal-P. Yudin, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, İstanbul 1997, s. 471.

²³ Von Aster, *a.g.e.*, s. 77-78.

²⁴ Vorlander, *a.g.e.*, s. 198.

²⁵ *A.g.e.*, s. 30-31; Frank Thilly, *Felsefe Tarihi*, çev. İbrahim Şener, İstanbul 1995, C. I, s. 75.

felsefî bir görüştür.²⁶ Dogmatizmin ve rasyonalizmin karşıtı bir okul olan rölativizm, insanların, toplumların ya da değişik bilimsel yargıların birliktelik oluşturamadıkları, her devir ve topluma göre değer yargılarının değişeceği düşüncesinden hareketle, mutlak bir doğrunun bulunduğu savunulamayacağını iddia eder.²⁷ Bu tanımlamayla rölativizmin; bir kısmı sonraki devirlerde ortaya çıkacak olan, septisizmi, kritisizmi, pozitvizmi, agnostisizmi ve fenomenizmi de bir şekilde içerisinde barındıran bir okul olduğu anlaşılmaktadır. Göreceli anlayışa göre, özne, kesinlikle kendisinin dışında bulunan nesnelere ilinti kuramaz; kursa bile bunu gösteremez. Bu durumda bilgi bir öznenin kuruntusundan başka bir şey değildir. Her öznenin kendisine göre bilgisi vardır; üzerinde ittifak edilecek bir bilgi yoktur.²⁸

Rölativizmin menşei söz konusu olduğunda kuşkusuz akla öncelikle Herakleitos ve Sofistler gelmektedir.²⁹ “İnsan her şeyin ölçüsüdür, olanların olduklarının da, olmayanların olmadıklarının da.”³⁰ Protagoras’a ait olan bu sözün, rölativizmin ilk sistematik ifadesi olması bakımından büyük önemi vardır. Ancak, Protagoras’ın bu görüşünün ele alınarak tartışıldığı Platon’un *Theaitetos* diyalogundan da söz etmek gerekir. Platon söz konusu diyalogunda bilginin kişiden kişiye değiştiği gerçeğini, Sokrates’le Theaitetos arasında geçen şu konuşma ile açıklamaktadır:

“Sokrates - Devam edelim: Başka bir insana, herhangi bir şey, sana görüldüğü gibi görünüyor mu? Bundan adamakıllı emin misin, yoksa kendin hiçbir zaman aynı kalmadığın için, bir şeyin de sana aynı şekilde görünmediğini mi onaylıyorsun ?

Theaitetos – Bu sonuncusu, bana ötekinden daha doğru gibi geliyor.

Sokrates – O halde, ölçtüğümüz veya dokunduğumuz şey büyük veya beyaz ya da sıcak olsaydı, bu şeyin kendisi değişmedikçe, kendisine rastlayan başka birine de asla başka şekilde görünmeyecekti. Fakat öte yandan, bu nitelikler ölçende veya dokunanda bulunsaydı, o zaman bu şeye yaklaşan veya bazı değişikliklere uğrayan başka bir şey, kendisine bir şey olmadan değişmezdi. İşte böyle dostum, Protagoras ve yandaşlarının diyecekleri gibi, şimdi bu gülünç ve garip iddialarla uğraşmak zorunda kaldık.”³¹ Diyalogun son cümlesinden Platon’un rölativizm karşıtı bir tutum içerisinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Platon, zaten diyalogun devamında da Sokrates’in ağzından: Bir rölativistin, objektif ve kişiden kişiye değişmeyen doğruluk düşüncesini kabul etmemesi halinde ne öğretimin ne uzmanlığın ne de tartışmanın hiçbir anlamı olmayacağını belirtmektedir.³²

Protagoras’ın, “insan her şeyin ölçüsüdür”³³ sözüyle başlamış olan *eleştiri çağında*³⁴ insanı felsefenin merkezine alan Sofistlerin, birinin düşüncesinin, en az

²⁶ *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, USA 1996, s. 690; Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara 1997, s. 183

²⁷ Bkz. *The Concise Encyclopedia of Western Philosophy & Philosophers*, London 1992, s. 275.

²⁸ Bkz. Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 50-51.

²⁹ Hankinson, *a.g.e.*, s. 40-41.

³⁰ Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, Cambridge 1991, C. I., s. 463; Platon, *Diyaloglar II*, s. 193; Copleston, *a.g.e.*, s. 111; A. R. Lacey, *a.g.e.*, s. 186; J. O. Urmsion, Jonathan Rée, *The Concise Encyclopedia of Western Philosophy, Philosophers*, s. 93, 275.

³¹ Platon, *Diyaloglar II*, s. 196 vd.

³² R. J. Hankinson, *The Sceptics*, Great Britain 1988, s. 44.

³³ Laertius, *a.g.e.*, C. I., s. 463.

³⁴ Weber, *a.g.e.*, s. 4.

diğerinin düşüncesi kadar iyi ve doğru olabileceği, hiç kimsenin düşüncesinin en yüce olmadığı gibi değerlendirmeleri ön plana çıkarmalarının, sübjektif karakterli kişisel felsefeler yerine, analitik bir felsefe geleneğinin başlamasına ve felsefi sorunların çözümlenmesinde objektif kriterler arayışlarına yönelmesine dolaylı olarak katkıda bulduklarını söylemek mümkündür. Bu dönem bir nevi bilimsel düşünce alanına geçişin ilk merhalesi olarak da görülebilir. Çünkü, akılcı dogmatizmin, zihnin sabit şekillerini varlığın yasaları haline getirmesi, felsefi düşüncenin donuklaşmasına neden olmuştur.³⁵ *Bilginin, esasında insan zihninde bulunduğu, bilgiyi çeşitli metotlarla ortaya çıkarmanın sistemli bir çalışma ile mümkün olduğu gibi görüşlerin bulunmasına karşın, esaslı sorunlar üzerinde bile bir fikir birliğinin kurulamaması, insanları endişeye ve kararsızlığa iterek, felsefeden soğumalarına neden olmuştur.* Üstelik, insan zihninin de kesin kurallar koyacak tabiata sahip olmadığı, eleştiri geleneği ile ortaya çıkmıştır. Bu ortamda Herakleitos'u çıkış noktası olarak kabul eden Sofistler, ortaya koydukları göreceli-kuşkucu anlayışlarının esaslarını ondan aldıklarını belirtmişler,³⁶ tepki ile de olsa, toplumun yeniden felsefeye ilgi duymasına katkıda bulunmuşlardır. Ancak, Sofistlerin özellikle Tanrı ve diğer dinî konulardaki müfrit fikirleri, halkın yeniden filozoflara ve felsefeye karşı tavır almalarına, Anaxsagoras (500-428), Protagoras gibi filozofların Atina'dan kovulmalarına neden olmuştur. Hattâ, hiç ilgisi olmamasına rağmen, Sokrates bile bu aşırı fikirlere kurban edilmiştir.

Sofistlerle ilgili değerlendirmelere Alfred Weber'in, Protagoras'a yönelik eleştirisi ile bir örnek vermenin uygun olacağını düşünüyoruz. Bu eleştiri Sokrates, Platon ve Aristoteles'in bilgi anlayışlarına da bir geçiş sağlayacaktır. Şöyle diyor Weber: "Protagoras'ın hatâsı, *antrophos* kelimesiyle, genellikle insanı değil, bireyi, insan zihnini değil, tek bir insanı kastetmesi, ve dolayısıyla ne kadar birey varsa, doğrunun ve yanlışın da o kadar ölçüsü olacağını kabul etmesidir. Eski filozofların çoğu, gibi, o da, bir yandan bireyler arasında bulunan fizyolojik ve zihinsel farkları, öbür yandan duyumun yalanlarını olduğundan fazla büyütür. O zamandan beri bilimin kanıtlandığı şeyi, duyuların verilerini birbiriyle düzeltmenin bilgin için mümkün olduğunu bilmiyor, ve bu kanısından dolayı hakikatin objektif bir ölçüsü olduğunu inkar etmek yoluna sapıyor. İnsan aklını ve onun esasında herkeste bir olduğunu bilmiyor. 'İnsanlar', onun *insanı* görmesine engel oluyor, ve böylece, yalnız eski inançları ve metafiziği yıkmakla kalmıyor, fakat daha tehlikelisi, toplumsal düzenin esaslarını, devletin bizzat temellerini çürütüyor. Çünkü, onun bakımından, ahlâk yalnız bireysel olabilir ve tek kişinin, bireyin, atomun her şey olduğu yerde, artık devlet, toplum, herhangi bir şey bulunamaz. Sokrates eleştirisini işte bu esaslı nokta üzerinde yapacaktır."³⁷

Sofistlerin de yer aldığı bu hareketli ortamın en önemli aktörleri, felsefe tarihinde tartışmasız ağırlıkları olan, Sofistlere karşı en etkili eleştiriye yönelten kişiler olarak, Sokrates, Platon ve Aristoteles olmuştur. Bu filozoflar, Sofistlerin, felsefe geleneği için aşırı sayılabilecek görüşlerine, soğukkanlılıkla ve felsefenin içerisinde

³⁵ Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, Ankara 1968, s. 11.

³⁶ D. W. Hamlyn, *a.g.m.*, C. III, s. 9.

³⁷ Bkz. Weber, *a.g.e.*, s. 40.

kalarak karşı çıkmışlar, göreceli ve şüpheli anlayışın karşıtı olan bir bilgi kuramının temellerini atmışlardır.³⁸ Bu üç filozof, “doğru eylem demek olan *erdem*, bilgisiz olamaz; mutluluk da erdemli olmağa bağlı olduğundan, bilgi olmadan mutluluğa erişilemez”³⁹ şeklinde ifade edilen ortak bir paydada buluşarak, hem bilgiyi erdemin çıkış noktası yapmışlar, hem de kısır döngü içerisine girmiş olan felsefeyi yeniden gerçek kimliğine döndürerek gelişmesini hızlandırmışlardır. Sokrates’in daha çok erdemli bir yaşayış olarak gördüğü pratik bilgi anlayışını hatırlatarak, hem hocasının hem de kendisinin bilgi kuramının esaslarını ortaya koyan Platon’un, bilgi konusunu tartıştığı diyaloglarına geçmek istiyoruz. Böylece bilgi kuramının temelleri ile ilgili tarihi süreci de hatırlamış olacağız.

III. Sokrates, Platon ve Aristoteles’e Göre Bilginin Kaynağı ve İmkânı

Bilgi kuramının tarihini belirleme açısından, büyük sistemler döneminin Sokrates’ten sonra ikinci önemli filozofu olan Platon’un bilgi görüşü önemlidir kuşkusuz. Çünkü, Platon, on yedinci yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde sistemli olarak ortaya konulan bilgi kuramı (Epistemoloji) nin klasik sorularını sormamış olsa da, işe, hem Sokrates’in görüşleri, hem kendi görüşlerini anlattığı diyaloglarında bilgi sorununu tartışmakla başlamaktadır. Bu tartışmalarda, epistemolojinin kapsamı içerisine giren; bilginin doğası, alanı ve güvenilirliği ile ilgili görüşlere de rastlanmaktadır.

Platon’un bilgi anlayışını, kurucusu olduğu *idealist* felsefe anlayışından ayırmak mümkün değildir.⁴⁰ Ancak, felsefe tarihinin geçmişi ile geleceği arasında bir köprü görevi gördüğünü düşünürsek, onun, Sokrates’le Aristoteles arasında, yalnızca zaman açısından değil, felsefe açısından da bir geçiş dönemi filozofu olduğunu anlarız. Platon’un özellikle Sofistlerin duyulara ilişkin görüşlerini, bütün ayrıntılarıyla ele alıp, tam bir felsefi disiplinle inceleyip eleştirmesi; onun, araştırmacı, sürekli kendisini yenileyici tabiatı ile ilgilidir. Bilgi problemini, bilginin kaynağı, imkanı ve sınırları açısından *Phaidon*, *Phaidros*, *Menon*, *Protagoras*, *Theaitetos*, gibi diyaloglarında ele alıp incelemesi ile, Platon, felsefe tarihinin sistemli ilk bilgi kuramcısı olarak kabul edilebilir diye düşünüyoruz. Platon’un, hem *Menon* diyalogunda,⁴¹ hem de *Phaidon* diyalogunda, Sokrates’in ağzından, bilginin bir hatırlama olduğunu söylemesi,⁴² ruhun ölümsüzlüğünü savunmasıyla ilgili gözükmüyorsa da, sistemine uygun bir şekilde, bilginin akılda temeli olduğu görüşünün tekrarından başka bir şey değildir. Ancak o, *Theaitetos* diyalogunda bilginin tanımını yaparken, önce Protagoras’ın, “duyumlarla algılanan şeylerin bilgi olacağı” tanımına katılıyor gözükmekle birlikte,⁴³ aynı diyalogun ilerleyen bölümlerinde bilgi ile algının

³⁸ Sokrates ile Platon’un, Sofistlerin öncülüğünde ortaya çıkan rölativizm karşıtı felsefeleri bu iki filozofun yüzyıllarca etkisini sürdürmelerine zemin hazırlamıştır. Kranz, *a.g.e.*, s. 192. Aristoteles’in Protagoras’ın şahsında rölativizme yönelik köklü eleştirileri için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, s. 215-225.

³⁹ Gökberk, *a.g.e.*, s. 117.

⁴⁰ Platon’un, felsefesinin tümüne adını verdiği “idea”yı *Timaios* diyalogunda şöyle tanımladığını görmekteyiz: “... Kavram (idea), tanrılar ile pek az kişiye nasip olan bir şeydir. Böyle olunca her şeyden önce, doğmamış ve yok olmayacak, içine hiçbir yabancı nesne kabul etmeyen, kendi de başka bir şeyin içine girmeyen, gözle görülmeyen, bütün duygularla duyulamayan, yalnız kavram tarafından görülebilen değişmez şekli kabul etmek lazımdır.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Platon, *Timaios*, çev. Erol Güneş, Lütfi Ay, İstanbul 1997, s. 66; krş. Aristoteles, *a.g.e.*, s. 109.

⁴¹ Bkz. Platon, *Diyaloglar I*, (*Menon*), çev. Adnan Cemgil, İstanbul 1989, s. 170.

⁴² Bkz. Platon, *Phaidon*, çev. Ord. Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin, Prof. Dr. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul 1997, s. 42.

⁴³ Bkz. Platon, *Diyaloglar II* (*Theaitetos*), çev. Macit Gökberk, İstanbul 1986, s. 193, 205.

farklılığı üzerinde durmaktadır.⁴⁴ Sokrates'in ağızından bilginin, *algı, doğru yargı, bir tanımla birlikte doğru yargı*, gibi tanımlamalar yapması, işin daha ilginç yanı söz konusu diyalogda bu üç tanımın da bilgi tanımı olmadığını söylemesi, en azından bu diyalogda, Platon'un bilgiye ilişkin kesin görüşünü öğrenmek mümkün gözükmemektedir.⁴⁵

Menon diyalogunda da aşağı yukarı aynı süreç söz konusudur. *Menon* diyalogunda, *doğru sanı (doxa)*'nın gerçek bilgi (episteme) değerinde olamayacağını belirtir.⁴⁶ Çağdaş felsefede, *Epistemoloji* kavramıyla ifade edilen bilgi kuramı, *sanı, kanaat*, ya da *inanç* anlamına gelen Yunanca *doxa* kelimesinden farklı olarak; *doğru bilgi, bilimsel bilgi, gerçek bilgi*, sistemli bilgi anlamlarına gelen, yine Yunanca, *episteme* kelimesinden türetilmiştir.⁴⁷ Platon'da, *doxa, episteme* ile karşılaştırıldığında, daha aşağı bir biliş türüne verilen isimdir.⁴⁸ Çünkü *episteme*'nin nesnelere idealar, *doxa*'nın nesnelere ise duyu yoluyla algılanabilir olan ve değişen bireysel varlıklardır. Bu nedenle *doxa* kesinlikle gerçek anlamda bir bilgi olamaz, Platon'a göre.⁴⁹

Platon, mutlak ve kesin bilginin varlığını kabul edip, bilginin bir hatırlamadan ibaret olduğunu savunarak, dogmatik bir tavırla, Protagoras'ın rölativizminden kesin olarak ayrılır.⁵⁰ Platon'un, bilginin bir hatırlama olduğunu kanıtlanmasına en güzel örnek olarak, onun *Menon* diyalogunda bir köleye geometri problemini çözdürmesi verilebilir.⁵¹ Platon başta olmak üzere idealist bilgi kuramları, şüphecilik mükün görmediği bilginin imkanını ortaya koyar, hattâ onu mümkün görmekle kalmayıp problemlerini de tespit eder.⁵² Aristoteles, Platon'un, idealist yaklaşımına karşın, duysal şeyler ve matematiksel nesnelere varlığını kabul ettiğini belirtmektedir.⁵³

Bilginin insanın fitratında yer alan bir *hayret*⁵⁴ ve merak sonucu ortaya çıktığını belirten Aristoteles de, *ilk felsefe* dediği metafiziğine şu cümle ile başlamaktadır: "*Bütün insanlar tabii olarak bilmek isterler*".⁵⁵ Aristoteles, böylece insan fitratı ile bilgi arasında bir ilişki kurmuş oluyordu. Aristoteles'in bu görüşü, onun aynı zamanda insanı "*düşünen hayvan*" olarak tanımlaması ile uyum içerisindedir. Zira, düşünmek insanın fitratının bir unsuru ise- ki, bu durumda insanın tanımına dahil etmek gerekir- bilgi elde etmek ancak düşünmekle mümkün olduğuna göre,

⁴⁴ Bkz. *a.g.e.*, s. 238.

⁴⁵ Platon'un bilgi anlayışını tam vermemesini bir zenginlik olarak görenler de vardır. Bkz. Myles Burnyeat, "*Platon'la ilgili söyleşi*", Bryan Magee, Büyük Filozoflar, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul 2000, içerisinde, s. 22.

⁴⁶ Bkz. Platon, *Diyaloglar I*, s. 185.

⁴⁷ Urmsen-Rée, *a.g.e.*, s. 93; Weber, *a.g.e.*, s. 52; Adam Morton, *A Guide Through the Theory of Knowledge*, Oxford 1998, s. 2.

⁴⁸ Platon'un, Sokrates'in ağızından bilginin niteliği ile ilgili olarak verdiği bilgi şudur: "Doğru sanılar da yaşadıkları kadar fayda veren güzel şeylerdir. Ama uzun zaman kalmazlar; insan ruhundan kaçıp giderler; demek ki değerleri yüksek değildir; meğer ki sebeplerin düşünceli bilgisiyle bağlanmış olsunlar. İşte dostum Menon, demin üzerinde anlaştığımız belirsiz hatırlayış budur. Böylece bağlanmış olan doğru sanılar önce bilgi olurlar, arkasından da sağlamlaşırlar. Bunun içindir ki bilgi, doğru sanıdan daha değerlidir. Bilgiyi doğru sanıdan ayıran da bu bağlıdır. Platon, *Diyaloglar I*, s. 185.

⁴⁹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 78; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 266.

⁵⁰ Bkz. Platon, *Phaidon*, çev. Ord. Prof. Suut K. Yetkin, Prof. Hamdi R. Atademir, İstanbul 1997, s. 42.

⁵¹ Platon, *Diyaloglar I (Menon)*, çev. Adnan Cemgil, İstanbul 1989, s. 164-171.

⁵² Bkz. Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 51.

⁵³ Bkz. Aristoteles, *a.g.e.*, s. 112.

⁵⁴ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Arslan, s. 83.

⁵⁵ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Hilmi Ziya Ülken, İstanbul 1935, s. 25.

bilginin de insan fıtratı ile doğrudan ilgili olması gerekir.⁵⁶ Aristoteles'in bu sözüne paralel sözleri, Immanuel Kant (1724-1804)'ın, insanın fıtratında düşünmenin ve bilmenin peşinde koşma bulunduğunu belirttiği *Pratik Aklın Eleştirisi* adlı eserinde de görmek mümkündür.⁵⁷

Aristoteles'in felsefesi bir bütün olarak incelendiğinde, varlığından kuşku duymadığı aksiyomlar,⁵⁸ çelişkisizlik ilkesi,⁵⁹ üçüncü halin imkansızlığının kanıtları,⁶⁰ kıyas vb. doğrudan mantık konularının, filozofun rasyonel sisteminin temelini oluşturduğu kolayca görülebilir. Duyumun bilginin ilk kaynağı olduğu konusunda da Aristoteles'in düşüncesi açıktır. Ancak o, duyumdan sanata oradan akıl yürütmeye kadar giden bir insan anlayışı ortaya koyar. Aristoteles'in bu tutumunun, onun orta yolcu bir filozof olduğu şeklinde değerlendirmenin haklılığını gösterdiğini söylemek mümkündür.

Aristoteles'in, zaman zaman her iki görüş mensuplarına da eleştiriler getirdiğini belirtmek gerekir. Örneğin o, hocası Platon'un idealar kuramını ilk ciddi eleştiriye tabi tutan filozoftur. Metafizik'in altıncı bölümünde, Herakleitos'un, aşırı kuşkucu görüşleriyle tanınan öğrencisi Kratylos (İ.Ö. IV. yy.)'un, Platon'un dostu olduğundan söz ederken, "idea" öğretisini oradan aldığı ima eder. Hattâ, Platon'un, bir süre, "bütün duysal şeylerin sürekli bir akış içinde oldukları ve bilimin konusu olamayacaklarını söyleyen" Herakleitosçu görüşleri savunduğunu belirtir.⁶¹

Aristoteles, en önemli eleştirilerini başta Herakleitos olmak üzere diğer doğa filozofları ve onların görecelik anlayışlarına yöneltir. Aksiyomların doğruluğu ya da yanlışlığı üzerinde hiç bir geometrici ya da aritmetikçinin durmamasına karşın, doğa filozoflarının böyle bir çaba içerisine girdiğini belirten filozof, doğa felsefesi, felsefenin bir türüdür ancak ilk felsefe değildir diyerek, doğa filozoflarının bazı noktalarda bilgisiz olduklarını öne sürer.⁶²

Aristoteles de Platon gibi, göreceli anlayışın simgesi durumuna gelen Protagoras'a ve izleyicilerine karşı mantıksal eleştiriler yöneltmiştir.

Sofistlerin, ancak "görünüşler" geçerlidir, doğruluk görecelidir; görüşünün temelinde, duysal dünyayı esas almalarının yattığını belirten Aristoteles, onların, doğruluğun ölçütünün, onu savunan kimselerin az veya çokluğu olmaması gerektiğine inandıklarını kaydeder. Aynı şeyi tadan bazıları tatlı, diğerleri acı derler. Bunlardan çoğu hasta ya da deli olsa, sağlıklı olan bir iki kişinin duyuları değil diğerlerinin duyuları doğru olacaktır. Böyle bir durumda, hiç bir şeyin doğru ya da yanlışlığı belli olmayacaktır. O zaman, "doğru", insanların ulaşamayacağı bir şey olmaktadır, duyumculara göre. Kratylos'un, Herakleitos'u, bir ırmağa ancak bir kez girilebileceğini söylemesinden dolayı kınadığını, çünkü, kendisinin bir kez bile

⁵⁶ Bkz. Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul 1992, s. 18.

⁵⁷ Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı, Ankara 1999, s. 174.

⁵⁸ Aristoteles, *a.g.e.*, s. 199-202.

⁵⁹ *A.g.e.*, s. 203-215.

⁶⁰ *A.g.e.*, s. 228-231.

⁶¹ Bkz. *a.g.e.*, s. 108.

⁶² *A.g.e.*, s. 200.

girilemeyeceğini savunduğunu nakleden Aristoteles, Kratylos'un, hiç bir şey söylemeyip, yalnızca parmağını sallamakla yetindiğini ilave etmektedir.⁶³

Aristoteles, duyumcuların, "değişen şeylerin değiştiğinde var olmadığına" ilişkin düşüncelerinde kısmen haklılık payı bulunmakla birlikte, değişen şeyin, değişmekte olduğu süre içerisinde, bir önceki durumunda var olan bazı şeylere sahip olduğunu, sonuçta var olan şeyde de, daha önceki şeyden bir özellik taşıdığını vurgular. Ona göre, "şeylerin aynı anda hem var oldukları, hem de olmadıklarını öne sürenler, her şeyin hareketli olmaktan ziyade hareketsiz olduğunu kabul etmek zorundadırlar."⁶⁴

Aristoteles, sonuç olarak, gerçekliğin ve bilginin mümkün olduğunu savunur ve şöyle der: Eğer gerçekten yalnızca duyulur olanlar var olsaydı, duyum yetisine sahip olan canlı varlıklar olmadan hiç bir şey var olmayacaktı.. Ancak duyumu meydana getiren tözlerin, duyumdan bağımsız olarak var olmadıkları kabul edilemez."⁶⁵

Bilgi sorunu üzerindeki tartışmalar artarak sürmüştür. Bu sürece kısaca işaret etmek yararlı olacaktır.

Hellenistik dönemde, tüm bilgiyi, duyular yoluyla elde edilen algısal bir şey olarak niteleyen Epiküros (341-270)'u zikretmek mümkündür. Epiküros'a göre, duyusal bilgi ile iyi ve kötüyü ayırt etme imkanını veren heyecanlar birer gerçeklik ölçütü oluştururlar.⁶⁶

Hellenistik dönemin önemli bir akımı olan stoacıların bilgi anlayışı da, önemli ölçüde, kurucusu Kıbrıslı Zenon (336-264) tarafından şekillendirilmiş olan; duyu verilerini bilginin temeline koyarak idealizmi reddeden, insan zihninde doğuştan hiçbir bilginin olmadığını söyleyen bir temel üzerine oturmuştur. Onlar, tümeller için, gerçek âlemde objektif bir karşılığı olmayan, zihnin soyutlamalarından başka bir şey değildir derler. Zenon'dan sonra okulun önemli temsilcilerinden Assoslu Kleanthes (303-232)'in, duyulur izlenim için "maddî bir şey üzerine yapılan bir iz, bir mührün balmumu üzerine bıraktığı işaret gibidir" dediği rivayet edilir.⁶⁷

Epistemolojik bilim kuramının öncülerinden kabul edilen⁶⁸ Ockhamlı William (1285-1343)'ın, felsefenin metafizikten uzaklaşıp epistemolojiye kaymasına öncülük ettiği kabul edilir.⁶⁹ William, nominalizmin önemli temsilcilerinden biri olarak, tümeller diye bir şey bulunmadığını, her şeyin algılardan ibaret olduğunu öne sürmüştür.⁷⁰ Ockhamlı William'a göre, "insan ve at diye bir şey yoktur, ancak münferit insanlar ve münferit atlar vardır. Yalnız bunlar arasındaki benzerlikler, bizi aynı mefhumla isimlendirmeye yönlendirmektedir. Bu mefhum ve isimler, ne bu atların dışında ne de içinde bir realiteye sahiptirler".⁷¹ O, bilgi içerisinde yer alan bütün unsurları tahlil

⁶³ Bkz. a.g.e., s. 220.

⁶⁴ A.g.e., s. 221.

⁶⁵ A.g.e., s. 224.

⁶⁶ William S. Sahakian, *Felsefe Tarihi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul 1997, s. 51.

⁶⁷ Weber, a.g.e., s. 93.

⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken, *İlim Felsefesi*, Ankara 1969, s. 82; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 213. Ancak bilgi kuramının ilk kurucusu olarak Locke'un adı da geçmektedir. Bkz. Heinz Heimsoeth, *Felsefenin Temel Disiplinleri*, çev. Takiyettin Mengüşoğlu, İstanbul 1985, s. 14.

⁶⁹ Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s.

⁷⁰ Bkz. Aster, a.g.e., s. 276.

⁷¹ Von Aster, a.g.e., s. 276.

ederek, bütün bilginin ampirik duyu verilerinin eseri olduğunu öne sürmüştür.⁷² Bu anlayıştan yola çıkan filozof, metafizik konularda rasyonel kanıtlar bulmanın mümkün olamayacağını belirtir; hattâ Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için kullanılan ontolojik ve kozmolojik kanıtların Ockhamlı William için bir değeri yoktur.⁷³ Ockhamlı William'ın bu düşüncelerle bilgi ile imanın sınırlarını ayırdığını, bilimsel ve aklî bir ilahiyat olamayacağını savunmakla da, laik bir anlayışa da öncülük ettiğini söylemek mümkündür.⁷⁴ Ockhamlı William'ın düşüncelerinden bir çoğunun, insan zihninin doğuştan boş olduğunu iddia eden, modern görgücü filozof John Locke (1632-1704) tarafından benimsenip sistemleştirilerek pozitivism için temel oluşturduğu iddia edilmiştir.⁷⁵

Ockhamlı William'dan sonra bilgi kuramına Kıta Avrupa'sı rasyonalizminin hakim olduğu görülmektedir. Yalnızca bu dönemin değil, felsefe tarihinin gelmiş geçmiş en büyük filozoflarından birisi kabul edilen Descartes, bilgi kuramının da önemli çığır açıcılarından. Ampirik geleneğin aksine, rasyonel bir metafizik kurma çabasına girişen Descartes, geometrik yöntemi metafiziğe uygulamayı düşünmüş, bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur.⁷⁶ Descartes'in bilgi kuramına ve rasyonalizme belki en büyük katkısı, metodik şüpheyi kullanarak, bir daha şüpheciliğe dönülmemesi için bir deneme yapmasıdır.

Descartes'ten etkilenmiş olmakla birlikte, Descartesçi olmayan,⁷⁷ aksine, Descartes'in kabul ettiği ilk ilkelerden olan "doğuştan ideler" fikrine hücum eden Locke ile epistemolojik tartışmalar yeni bir mecraya girmiştir. Çok önemli filozofların yer aldığı bu dönem, ayrı bir araştırma konusudur.

⁷² Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş, Birinci Kısım*, Ankara 1957, s. 45; Ülken, *İlim Felsefesi*, s. 82.

⁷³ Bkz. Weber, *a.g.e.*, s. 177; krş. Von Aster, *a.g.e.*, s. 277.

⁷⁴ Bkz. Weber, *a.g.e.*, s. 178.

⁷⁵ Sahakian, *a.g.e.*, s. 110.

⁷⁶ Bkz. Weber, *a.g.e.*, s. 215.

⁷⁷ Bu konuda bir değerlendirme için bkz. A. D. Wozzley, "Locke'un Yaşamı ve Etkileri", John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*,